

Глухова О. Г.

ІДЕАЛЬНЕ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА МОДЕЛЬ СВІДОМОСТІ

У статті розглядається проблема ідеального у філософії і психології, історія розвитку питання у суміжних дисциплінах, соціокультурні механізми розвитку ідеального.

Ключові слова: ідеальне, свідомість, соціокультурна еволюція людства, народна творчість.

В статье рассматривается проблема идеального в философии и психологии, история развития вопроса в смежных дисциплинах, социально-культурные механизмы развития идеального.

Ключевые слова: идеальное, сознание, социо-культурная эволюция человечества, народное творчество.

This article considers the problem of ideal in philosophy and psychology, history of the development of this question by the other sciences, social cultural ideal's development mechanisms.

Keywords: ideal, consciousness, as social cultural evolution of humanity, national art.

Проблема ідеального є однією з найбільш складних і не вивчених проблем в філософії та науці, оскільки стосується таких питань, як психіка, свідомість, несвідоме. Актуальність теми прихована в її величезному науковому потенціалі і практичній цінності для всіх видів сучасного знання і людської практики. У зв'язку з цим мета нашого дослідження – у загальних рисах дати всі необхідні дефініції ідеального і пов'язаних з ним категорій. Завдання роботи – розкрити гносеологічні корені і показати евристичний потенціал ідеального в системі наук в цілому і психології, зокрема.

Перш ніж підходити до вивчення заявленої нами проблеми, нагадаємо про те, що в ідеального давня і дуже багата наукова історія, що налічує близько трьох тисячоліть. Так, в історії філософії і науки особливий слід у вивченні проблеми ідеального залишив К. Маркс і філософи до нього: лінія Демокрита – Спінози – Дідро – Фейєрбаха; французькі матеріалісти (Кабаніс, Ламетрі); вульгарний матеріалізм

(Бюхнер, Фогг, Мелешотт); філософський емпіризм (Локк, Берклі, Юм і їх спадкоємці) та ін. До сучасних дослідників цієї проблеми належать: Д. І. Дубровський, Е. В. Ільєнко, М. А. Ліфшиц, Л. А. Абрамян, Е. Г. Классен, А. В. Соколов, В. С. Тюхтін, А. Д. Майданський, І. С. Нарський, С. М. Найдєнкова, В. В. Бичкова, А. Ф. Лосєва та ін. Ця проблема тісно пов’язана з дослідженнями фізіологів і психологів М. І. Сєченова, І. П. Павлова, М. Г. Ярошевського, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, А. Н. Леонтьєва, А. Р. Лурія, А. В. Запорожець [3, с. 198].

Проблема ідеального в сучасній вітчизняній філософії представлена низкою авторів, таких як: Г. Н. Дреп, В. В. Орлов, Д. В. Пивоваров, К. Н. Любутін, В. С. Барулина, Т. С. Васильєва, А. Н. Кобло, Н. Б. Оконська, А. В. Ласточкін, О. А. Барт, І. С. Утробіна та ін.

Свого часу Е. В. Ільєнков про ідеальне сказав так: “Ідеальне” або “ідеальність” явищ – занадто важлива категорія, щоб поводитись з нею бездумно і необережно” [6, с. 18]. “Ідеальне” – це відображення дійсності у формах духовної діяльності, здатність людини духовно-явним чином відтворювати річ.

Сучасна наукова концепція ідеального спочатку виникла не в філософії, а в психології, у рамках марксистської методології. Л. С. Виготський створює теорію психіки, яка згодом отримує назву “соціо-культурної” або “культурно-історичної” [10, с. 499]. Пересмислюючи шекспірівського “Гамлета”, він пише: “Художній твір, раз створений, відривається від свого творця” і “живе своїм самостійним життям як “жива форма” [10, с. 338]. Надалі “жива форма” театральної дії трансформується в соціальну форму розвитку мислення. З’являється нова формула: “. . . рух процесу розвитку дитячого мислення відбувається не від індивідуального до соціалізованого, а від соціального до індивідуального” [2, с. 58]. Можна сказати, що саме ідеальне, взяте в історико-філософському і проблемному аспекті, Л. С. Виготський не розглядає, але впритул підходить до його визначення через концепцію діяльності. Згодом саме діяльнісний підхід до ідеального в психології сформульований учнями Л. С. Виготського, що зіграло величезну роль для дослідження проблеми ідеального у філософії. В цілому ідеальне вони розглядали як “внутрішній суб’єктивний образ”, як “ідеальну модель”, як “зовнішню реальну об’єктивну розумову форму”, як “форму громадської діяльності”. Узагальнюючого визначення ідеального в той час вони ще не дають. Воно з’являється в знаменитій статті Е. В. Ільєнкова, написаної для філософської енциклопедії в 1962 році.

У вітчизняній філософії ХХ століття проблема ідеального розроблялася досить інтенсивно. Наприклад, оригінальні концепції ідеального представили В. В. Орлов, Е. В. Ільєнков, Д. І. Дубровський, М. Ліфшиц, Д. В. Пивоваров, К. Н. Любутін.

В. В. Орлов подав низку аспектів ідеального: вищу форму відображення як властивості високоорганізованої матерії; свідомість і мозок; мислення і мову; суб'єктивну реальність з її структурою.

Особливе значення в рамках цієї проблематики займає соціальний аспект ідеального, оскільки воно є одним із механізмів суспільного розвитку, у рамках якого йде процес зростання суб'єктивного фактору. У соціальному плані ідеальне представлено цілою структурно-функціональною системою: суспільна свідомість, сукупність почуттів, настроїв, поглядів, соціокультурних і духовних теорій. Це означає актуалізацію ідеального в конкретно-історичні періоди суспільного розвитку світу, які найбільш потребують світоглядного стрибка.

Е. В. Ільєнков, В. С. Барулина активно доводили соціальну природу ідеального: природу і функції суспільної свідомості, співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, індивідуальної і суспільної свідомості, природу культурних норм і цінностей, духовного виробництва та ін.

У сучасній філософії практично не дослідженим залишається прикладний напрям ідеального в соціальній сфері – концепція ідеальних образів, їх вплив та участь у формуванні особистості.

У цій роботі для нас головним є висновок автора про те, що “ідеальне – це універсальна форма, яка здатна заміщати будь-які матеріальні субстрати, що ця форма може існувати лише як суб'єктивне” [9, с. 11].

Вельми перспективною є концепція В. В. Орлова, який стверджує, що ідеальне з'являється в процесі розвитку людини і людської свідомості як продукт розвитку матерії, як результат розвитку нескінченного світу [9, с. 12].

Як показали дослідження, проблема психосоматичних розладів також пов'язана з ідеальним і є однією з актуальних у структурі здоров'я людей. Про це свідчить уся світова лікарсько-психологічна практика, яка підтверджує, що психологічний чинник як етіологічний при психосоматичних розладах людей є провідним.

Отже, ідеальне пов'язане зі свідомістю людини, з його суб'єктивністю, соціалізацією і т. ін. У цілому людська свідомість – явище складне. Воно є об'єктом вивчення філософії, психології, фізіоло-

гії та інших наук. Свідомість – це специфічно людське, нерозривно пов’язане з мозком, властивість високоорганізованої матерії відображати матеріальний світ в ідеальних (суб’єктивних) образах. Мотив, як суб’єктивний і ідеальний образ у структурі свідомості, спонукає свідомість до активності, діяльності, до перетворення світу. В цьому і полягає потреба дослідження змісту та сутності поняття мотиву як ідеального образу, місця і ролі мотиву в структурі свідомості.

Мотив, як стверджує професор О. Виханський – усередині людини. Іншими словами, мотив – це ідеальний образ у внутрішньому плані свідомості людини. Але це не просто ідеальне уявлення, а енергетично насичений образ необхідного, потребнісно-значущого предмета. Джерелом спонукальної сили мотиву виступають потреби. Як справедливо зазначав класик психології А. Н. Леонтьєв, лише в результаті зустрічі потреби з відповідним їй предметом, вона вперше стає здатною спрямовувати і регулювати діяльність. “Зустріч потреби з предметом є акт опредметнення потреби – наповнення її змістом, який черпається з навколишнього світу. Це і переводить потребу на власне психологічний рівень”, тобто в мотив.

Ідеальне, щоб стати таким, повинно пройти процес свого розвитку, мати свій смисловий вектор і свою нішу (“лоно”), структуру свого соціального простору. Оскільки ідеальне – це головна ознака рівня свідомості, а свідомість – це цілком соціокультурний феномен, то на підставі родової ознаки ідеальне – це теж соціокультурне явище. Крім того, воно здатне розвиватись тільки в межах соціокультурного простору.

Російський вчений В. Д. Шинкаренко дослідив структуру соціокультурного простору, в якому формується свідомість людини з вищим її показником – ідеальним. В. Д. Шинкаренко, вважає, що соціокультурний простір формується як безперервний ланцюг живої традиції, виходячи своїми коренями з глибокої давнини. Внаслідок такого глибокого історичного процесу свідомість, соціокультурна поведінка людини проходять через безліч нашарувань, у тому числі і детермінованих різними історичними епохами, культурами, цивілізаціями. Оскільки самі прошарки формувались неодноразово, то і їх опанування відбувалось у людей по-різному і в різні часи.

До механізмів, які формують соціокультурний простір людини, В. Д. Шинкаренко зараховує: удаваність, гру, ритуалізацію, ритуал, магію, міфи, казки та ін. Саме за цими сходінками людина підіймається і формує свій шлях та соціокультурний простір свого життя. У народу мальгаші навіть є така приказка: якщо людина – погана, то це ознака того, що мати не співала їй колискових пісень. Міфи, ритуали,

казки, народна творчість – це знакова система, семантика соціокультурного розвитку людини і людства, це мова взаємодії людини з всесвітом, з навколишнім світом, а також зі своїм внутрішнім простором, у якому на цих підставах породжується самосприйняття себе і навколишнього середовища, формується “Я – концепція”, своє суперего, свій самообраз. Крім того, у цьому просторі формується і нейронна структура головного мозку, знаково-смысловий інтерсуб’єктивний простір. Сила цього соціокультурного простору в тому, що він формує свідомість із високим рівнем ідеального та психічного (без змін анатомічної структури тіла).

У казках, ритуалах, міфах відбуваються соціокультурні смислові синтези, котрі дозволяють сприймати навколишній світ і суспільство у вигляді деяких простих схем, котрі викликають необхідні смисли для розуміння і опанування світу в доступній для дітей та людей формі.

Міфи, ритуали, казки, обряди, формуючи соціокультурний простір людства, здійснювали упродовж століть велику всесвітню трансформацію – перехід через культуру людства від біологічного його існування до соціального і культурного способу життя, адаптували людство до навколишнього світу, середовища і вчили його формувати соціальні відносини. Цей історичний досвід людства робив людину унікальною у тваринному світі і виділяв її з нього, створював умови для саморефлексії, появи складної соціальної поведінки, появи моральних регуляторів спілкування і сумісного життя.

Тобто можна сказати, що свідомість з її ідеальним рівнем, несвідоме і вся психічна структура формувались століттями і тисячоліттями на підставі соціокультурної генези усіх суб’єктів людства в усі часи його існування та історичної еволюції. Тому зовсім не дивно, що великий прошарок учених з усього світу займається вивченням цього аспекту життя.

Так, вклад міфів у соціокультурний розвиток людства вивчали Е. Тайлор, Л. Леві-Брюль, Б. Малиновський, Мірча Еліаде та ін. Філософією міфу займались Е. Кассирер, А. Ф. Лосев, Р. Кайауа, Р. Бульман, Р. Генон, Г. Г. Гадамер, К. Хлюбнер та ін.

Підключались до цієї проблематики і психоаналітики: З. Фрейд, О. Ранк, К. Юнг та ін.

Соціокультурний потенціал міфу з’ясовували структуралісти: К. Леві-Строс, Р. Барт, Ю. М. Лотман, Б. О. Успенський, М. М. Вашкевич та ін.

Таке ж когнітивне ставлення було і до казок народів, які вивчали: Е. Тайлор, О. Н. Веселовський, Р. М. Волков, О. І. Нікіфоров, В. Я. Пропп, В. Н. Топоров та ін.

Аналітичні психологи також підключились до цього питання, це: К. Юнг, М. Л. фон Франц, К. П. Естес та ін.

Роль ігор в соціокультурному розвитку людства розслідували Ф. Шиллер, Г. Спенсер та ін.

Навіть вивчали гру в психофізіологічних дослідженнях науковці: К. Гросс, Ст. Холл, Ж. Піаже, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Д. Б. Ельконін, Г. Бейтсон, Е. Бьорн та ін.

Філософське осмислення гри в світовому соціокультурному розвитку людини здійснювали Й. Хейзінга, Р. Кайда, Е. Фінк, Г. Г. Гадамер, Л. Т. Ретюнська та ін.

Гру в широкому соціокультурному контексті досліджували: М. М. Бахтін, Р. Барт, М. Маклюен, Ю. М. Лотман, А. Дантес, П. Будиє, Ю. М. Левада, Т. А. Кривко-Апенян, С. А. Кравченко.

Біологічні корені ритуалу вивчали Н. Тамберген, К. Лоренс та ін.

Соціокультурний вклад у всесвітню скарбницю внесли: Р. Сміт, А. ван Генет, Е. Дюркгейм, М. Еліаде, Б. Малиновський, А. Редкліфф-Браун, Х. Ортега-і-Гассет, Р. Генон, Е. Бьорн, В. Буркерт, К. Леві-Строс, Е. Ліч, В. Тернер, М. Дуглас, В. Н. Генеров, А. К. Байбурін та ін.

У рамках соціокультурної динаміки людства розвивалась магічна свідомість і сприйняття світу. По цьому шляху аналізу йшли представники з різних країн світу: Г. Спенсер, Е. Тайлор, Дж. Фрезер, Марсель Мосс, Р. Маретт, А. ван Генет, Б. Малиновський, Е. Е. Еван-Причард, А. П. Елькін, К. Леві-Строс, В. Тернер, Е. Ліч, Р. Фирт, С. А. Токерев, Алістер Кроулі, Д. М. Крег, Карлос Кастанеда, давоська алхімія та ін.

Усе вищеперелічене є показником того, що соціокультурний прогрес людства будували “всім світом” упродовж сторіч. Людство продемонструвало єдність і різноманітність історії. Було доведено, що світ культури – це світ матеріальних і ідеальних духовних цінностей. Оскільки культура є системою цінностей, то вона є окремим аспектом суспільства, і в цьому її соціальна природа.

Але психологи довели, що розвиток культури взагалі неможливий без людської діяльності. Тому будь-яке зовнішнє вираження культури є проявом ступеня розвитку самої людини, її індивідуальності. Тобто культура – це характеристика розвитку людини як суспільної істоти. Раніше створена людством культура створила свідомість сучасної людини, психологічного простору з його свідомістю і її показником – ідеальним. Людина – як суб’єкт культури постійно розвиває в кожному іншу епоху свідомість, ідеальне, психічне. Ідеальне постає як соціокультурна модель свідомості.

Крім того, історія соціокультурного розвитку людства довела наявність, незважаючи на різні етноси, культурних традицій у людстві. Причому традиція превалює над творчістю, тому що вона є сильний психологічний феномен. І людська творчість, яка додається як механізм, проявляється в тому, що людина формує себе як суб'єкт культури. Тому ми можемо говорити про соціокультурні детермінанти свідомості.

Культура завжди є там, де є людина з її діяльністю, стосунками між людьми.

Ми вже говорили, що ідеальне – це головна ознака свідомості, обумовлена соціальною природою людини. Ідеальне є однією з актуальних проблем психології, це механізм суспільної свідомості, до якої прилучився індивід. Ідеальне – це також елемент суспільної культури, детермінованої, своєю чергою, діяльністю індивіда, крім того, ідеальне – це образ, котрий підлягає опредмечуванню.

Ідеальне існує в формі образів відповідно до потреб людини.

Ідеальна форма – це форма речі, що існує в свідомості людини. До ідеального також зараховують морально-духовні норми, які регулюють життєдіяльність людей. Теорія ідеального доводить, що за межами людини немає й ідеального.

Ідеальне не існує саме по собі. Воно пов'язане з матеріальними мозковими процесами. Воно є суб'єктивним проявом деяких мозкових нейродинамічних процесів. З цієї теорії питання видно, що ідеальне – це психічне явище, яке присутнє тільки у свідомих станах окремих осіб. Ідеальне – це є ще і здатність особистості мати інформацію в “чистому” вигляді й оперувати нею в часі. Ідеальне – це суспільний продукт і необхідний компонент соціальної саморегуляції. За К. Марксом, ідеальне – це матеріальне, яке пересаджене в людську голову і перетворене в ній. На цих прикладах ми продемонстрували зв'язок ідеального та свідомості і їх взаємної соціокультурної детермінованості. Схема “поля” свідомості налічує три компоненти: несвідоме, свідоме і самосвідоме. Своєю чергою, несвідоме буває індивідуальним і колективним. У генезі психіки людини несвідоме є першим етапом її формування і розвитку, а суспільне – другим. Такий зв'язок установлено наукою між ідеальним, свідомістю і психікою.

Щодо свідомості, то вона є здатність ідеального (психічного) відбивати реальність (А. Г. Спіркін), перетворювати об'єктивний зміст предмету в суб'єктивний зміст душевного життя людини. Свідомість проявляється в емоційній оцінці реальності. Свідомість – це не тільки образ, а й ідеальна (психічна) форма діяльності, спрямована на прояв

перетворювання дійсності. Свідоме – це сформований у результаті навчання і соціалізації особистості прошарок психіки.

Коли ми писали про соціокультурний досвід людства, ми лише підкреслювали той факт, що здійснюючи практично свою перетворюючу діяльність, людина створює і свою “другу природу”, людську сферу проживання, зняряддя й засіб виробництва, що і виявляється змістом суцільної природи свідомості.

Ідеальність образів має своє специфічне значення, котре проявляється в створюванні в процесі сумісної діяльності людей у культурі і втілюється в предметах культури. Ідеальність характеризує специфічний засіб існування втіленого в матеріальному предметі сенсу і значення, які є програмою дій для людей. Тобто спосіб буття людини у світі завжди припускає наявність свідомості. Свідомість – це власність високоорганізованої матерії.

Таким чином, вивчення проблематики ідеального та знайомство з відповідною літературою – філософською, психологічною, науковою, ми дійшли до низки висновків.

По-перше, ідеальне – це дуже складна сфера людського існування, у якій формуються глибинні системи механізмів, здатних робити людину людиною, змінювати всесвіт і формувати картину світу згідно з розвитком суб’єктивного чинника – свідомості людини і людства.

По-друге, еволюція людства забезпечується його соціокультурною трансформацією на базі етнічного досвіду народів в усі часи, формуючи свідомість, психіку – ідеальне.

По-третє, актуальність цієї проблеми не викликає сумнівів і потребує подальшого дослідження усіма науками загалом і психологією, зокрема.

Література:

1. Выготский Л. С. Психология искусства. – СПб. : Азбука, 2000. – 416 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. – Т. 3 : Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
3. Глухова О. Г. Проблема идеального в истории философии и науки. – К. : “Гілея”, 2010. – С. 197-205.
4. Дубровский Д. И. Психические явления и мозг. – М. : Наука, 1971. – 386 с.
5. Залещук В. Г. Проблема идеального в современной научной философии. Пермь, 2004. – 209 с.
6. Ильенков Э. В. Диалектика идеального // Ильенков Э. В. Философия и культура. – М. : Политиздат, 1991. – С. 229-274.

7. Лифшиц М. Диалог с Эвальдом Ильенковым. (Проблема идеального). – Издательство: М., Прогресс-Традиция, 2003. – 183 с.
8. Майданский А. Д. Метаморфозы идеального // Идеальное: Ильенков и Лифшиц. – М, 2004. – С. 185-196.
9. Мареев С. Н., Мареева Е. В. История философии (общий курс): Учебное пособие. -М. : Академический Проект, 2004. – 880 с.
10. Сагаговский В. Н. Бытие идеального. Монография. – СПб. : Изд-во “Петрополис”, 2003. – 103 с.
11. Ярошевский М. Г. История психологии. – М. : Мысль, 1985. – 575 с.